

ВІЙСЬКОВА СИМВОЛКА В “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

Славнозвісне “Слово о полку Ігоревім”, попри свою неперевершену літературну цінність, має для істориків ще й величезну наукову вагу. Написане в межах 1185-1187 років, воно доносить до нас безліч найрізноманітнішої інформації з тих часів, починаючи від політичної ситуації на Русі, й закінчуючи побутом та культурою давньоруського населення.

Та, окрім того, що “Слова...” по праву вважається найвидатнішою пам’яткою давньоруської літератури, воно є ще й найзагадковішим і найскладнішим писемним джерелом, яке дійшло до нашого часу. Й хоча чимало таємниць епосу вже розкриті вченими, в “Слові...” лишилося ще достатньо білих плям.

У даному дослідженні ми спробуємо з’ясувати одне з дискусійних місць твору, розуміння якого внесе ясність, по-перше, у зміст самого тексту “Слова...”, по-друге, дозволить краще зрозуміти військові звичаї русичів і збагатить наші знання про дохристиянські, а головне – періоду релігійного синкретизму – вірування наших предків.

Численні дослідники “Слова...” давно звернули увагу, що цей літературний твір насичений досить складними метафорами, причому деякі образи для них стосуються дохристиянських божеств і міфологічних персонажів (*Велеса, Дажбога, Хорса* і т.п.). На думку більшості авторів, тут ми маємо справу з традиційними образами й висловами, котрі давно втратили свій міфологічний зміст або й не мали такого, бо були скомпоновані на взірці аналогічних античних епітетів. М.С.Грушевський, проте, вважає, що вони з’явилися на ґрунті дружинної поетичної творчості в часи, коли з іменами вищеозначених персонажів ще пов’язувалися цілком реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ [3, с.210]. Ми ж схильні підтримувати точку зору тих дослідників, котрі пояснюють наявність численних дохристиянських міфологічних креатур у тексті твору, поряд з християнським Богом, одним із проявів давньоруського “двовірства” синкретичного поєднання стародавніх вірувань з християнством. Дане твердження незаперечно підтверджується як письмовими джерелами того часу (“Слово Св. Григорья...”, “Слово нікогого Христолюбца” і т.п.), спрямованими проти язичницьких пережитків на Русі, так і численними археологічними знахідками, а також багатющим архаїчним фольклорним матеріалом, у якому елементи синкретизму дожили навіть до наших днів. Та й сама думка, що тисячолітні дохристиянські вірування могли б забутися чи вихолощитися за якихось 200 років, видається нам абсурдною.

Інша справа, що імена дохристиянських персонажів практично в усіх випадках автор “Слова...” вживає в метафоричному значенні (“Велесові внуки”, “віки Траяна” тощо), а, отже, їх не можна трактувати буквально, як це робить більшість дослідників (*Велес* – бог співців, *Стрибог* – бог вітрів і т.д.).

У цьому плані ми хочемо детальніше зупинитися на аналізі лише одного, здавалося б, малозначущого, зате дуже суперечливого образу “Слова...”. Мова йде про загадкового *дива*, згадуваного у творі двічі. Спочатку ми зустрічаємо його в тому місці, де Ігор Святославич веде свої полки до Дону:

*“...свистъ звъринь вѣста, збися дивѣ, кличет
врѣху древа, велить послушати земли незнаемь,
Вльзь, и Поморію, и Посулію, и Сурожу,
и Корсуню, и тебѣ, тѣмutorаканскыи блѣвань”*

[1, с.12],

а потім – після поразки Ігорєвого війська, коли половці у відповідь рушили на руські землі:

*“Уже снесєся хула на хвалу;
уже трєснє нужда на волю;
уже врѣжєся дивѣ на землю”*. [1, с.26].

Більшість дослідників “Слова...” вважають “*дива*” якоюсь “зловісною міфологічною істотою” (чимсь на зразок домовика чи вішого птаха) [1, с.53; 8, с.417]. У першому з вищенаведених фрагментів, на думку, скажімо, Д.С.Лихачова, “*див*” попереджає ворожі Русі країни, й тому академік вбачає в ньому “божество східних народів”, “яке співчуває їм, а не Русі”, у другому ж уривку вчений схильний трактувати “*дива*” як однотипне з “*хулою*”, “*нуждою*” втілення різноманітних нещасть, які впали на землю Руську [8, с.398, 403, 417, 430].

Інший дослідник, Б.О.Рибаків, спочатку не визнавав *дива* за міфологічну істоту і розумів його уособленням половецьких вивідачів, котрі з високих дерев розгледіли просування руських військ і завчасно повідомили своїх одноплемінників про небезпеку [9, с. 305]. Проте вже в праці “*Язичництво давньої Русі*” вчений схиляється до точки зору, що *Див* – це божество Русі (точніше, її Києво-Сіверської частини), захисник руських людей, що виступають у похід у недобрий час сонячного затемнення. На думку дослідника, *Див* над деревом – символ загрози ворожим степовикам, тоді як *Див* повержений – потвердження поразки русичів. Вище, втім, учений розглядає *дива* як грифона [10, с. 624-625, 632].

В цілому, слово “*див*” досі не одержало загально визнаного пояснення. Хоча О.М.Афанасьєв вбачав у *Диві* дракона-змія, велета, В.Сумцов та Є.Аничков – пізнішого домовика, а В.Ягіч взагалі не приймав

Дия й *Дию* (Дива і Дивію) за богів чи демонів [4, с.113], більш вірогідною видається точка зору В.М.Топорова та С.А.Токарева, котрі припускають, що слово *dīwъ передувало слову bogъ, оскільки воно збереглося у якості позначення бога в деяких індоєвропейських мовах (інд. deva, лит. dievas, dīvьpъ, гр. ueoz, від кореня div – “світити”, “сіяти”) [12, с.206; 11, с.177]. Також можна погодитися з припущенням В.Іванова та В.Топорова, що *Дий* є результатом асоціації давньоруського імені (типу “*див*”) з гр. dioz – Зевс (пор. також Дьяус), або ж представляє собою варіант чи результат викривлення того-таки імені [6, с.377; 7, с.416]. Причому, здається, під Дивом-Дием слід мислити саме бога, а не його звіроподібного посланця – дива-грифона, як вважає Б.О.Рибаків [10, с.340-341, 630-632], ґрунтуючись на туманному свідченні “*Слова і откровенія Св. Апостола*” (XVI ст.) [4, с.93].

Таким чином, найбільш вірогідною видається нам думка про те, що “*дива*” слід ототожнювати з “*богом*”. Як же пов’язати дане твердження з текстом “*Слова...*”? Виявляється, зв’язок тут прямий. Але, перш ніж з’ясувати його, розглянемо ґрунтовніше окремі епізоди авторського опису руського та половецького військ.

Отже, після першого з наведених вище описів “*дива*” автор “*Слова*” змальовує першу перемогу русичів над половцями, й серед захоплених трофеїв називає також “*чрьлень стягъ*”, “*бьлу хорюговъ*”, “*чрьлену чолку*”, “*сребрено стружие*”, тобто військові знаки половців. Ще раз про половецькі стяги мова йде перед остаточним боєм Ігоревої дружини з ворогом. А закінчується битва тим, що “*...падоша стязи Игоревы*”, й через деякий час ми зустрічаємо другу згадку про “*дива*”.

Стяг – стародавня назва прапора. Одні вчені виводять її зі скандинавського stang – “*дрюк*”, більшість інших – від давньоруського “*стягати*” (воїнів навколо себе) [5, с.71; 2, с.34]. Рухом стягів управлялося військо в битві, падіння ж їх означало поразку [8, с.421-422; 5, с.72-73].

Про вигляд тогочасних стягів ми знаємо із старовинних мініатюр чи ікон (з *Кенігсберзького літопису*, “*Життя Бориса та Гліба*”, ікони “*Знамення*” тощо). Був він доволі традиційним: до довгого древка, увінчаного на верхівці вістрям списа, півмісяцем чи тризубцем, під яким звисала китиця кінського волосся (“*чолка*” бунчук), прикріплювалося досить довге трикутне полотнище – “*хобот*” [5, с.71-71].

Як вже йшлося, у “*Слові...*” детально описані захоплені ворожі бойові відзнаки. Чому ж ми не знаходимо там такої важливої деталі, як змалювання руських стягів? Чи її просто важко виокремити з метафори?

На нашу думку, в “*Слові...*” таки вміщений опис Ігоревого стяга. Гадаємо, його легко помітити в метафоричному образі “*дива*”: “*...збися дивъ, кличет врьху древа, велить послушати земли незнаемь...*” – стяг

тріпотить на дrevку, погрожуючи ворогу, коли русичі тільки вирушили проти половців, і "... *врѣжеса дивѣ на землю*" метафоричне ствердження того, що "... *падоша стязи Ігоревы*", тобто русичів переможено.

Очевидно, стяги війська Ігорового мали на собі якісь сакральні зображення, священні для русичів. Сумнівно, щоб це був лик Христа – такі стяги з'явилися значно пізніше. Водночас стародавні малюнки свідчать, що на деяких стягах іноді вміщували зображення зірок, місяця чи сонця [5, с.71]. Це дає нам змогу спробувати встановити, що ж зображалося на Ігорових стягах.

Інша давньоруська назва стяга – *хоругва (хоруговь)*. Хоч деякі вчені виводять її з готського *hugung* чи монгольського *ogango*, мабуть, варто даний термін ототожнювати з праслов'янським "хоро". Б.О.Рибаков наділяє його значенням, аналогічним з коренем "коло", що наявний в багатьох позначеннях круглого, й включає в цей семантичний пучок і позначення Сонця. Вчений пов'язує корінь "хоро" з вотивним іменем *Хорса* та скіфським *Коло-Ксаєм* (Сонцем-царем) [10, с.140, 228, 448].

Значчімо, що спільність семантики коренів "коло" і "хоро" справді очевидна. Проте етимологія останнього досі не з'ясована, хоча вона має безпосереднє відношення до даної проблеми. На нашу думку, витоки її слід шукати в індоєвропейській кореневій основі -кр-, яка здавна була наділена семантикою вогню. Звідси, очевидно, й слід виводити давньоруське слово "крес" – "вогонь", та похідні від нього: *кресало, воскресати, іскра, хрест* і т.п. Неважко також зрозуміти логіку давніх слов'ян, які ототожнювали вогонь із Сонцем (небесним вогнем), а ще наділяли вогняною семантикою коло (круг).

До цього додамо, що з вогняною семантикою слід, мабуть, ототожнювати й деякі інші сакральні терміни давніх слов'ян, зокрема, прикметник "красний" (пор. красне Сонечко, Весна-красна і т.п.), який з часом набув значення "гарний", "хороший". "чудовий". А, на думку О.М.Трубачова, в праслов'янській мові саме таким значенням наділялася одна з семантичних груп слів з коренем "див" ("дивний", "дивовижний" тощо) [10, с.631].

Звідси випливає, що слово "див" як позначення бога має аналогічне значення з поняттями "коло" – "хоро", що символізують вогняне коло, тобто Сонце. Таким чином, можна зробити висновок, що під іменем "дiва" у "Слові..." мається на увазі архаїчне зображення солярного божества у вигляді сонячного диска, можливо, в оточенні промисів (як на іконі "Знамення"), вміщене на Ігоровому стязі. Оскільки в дохристиянські часи наші предки, найімовірніше, шанували якогось єдиного бога Всесвіту (свідчення Прокопія Кесарійського, VI ст.), що наділявся численними характеристичними епітетами, а з прийняттям християнства злився з образом Саваофа, важко встановити, як його називали в XII ст.:

можливо, просто Богом (або Дивом, що одне й те ж), а можливо – Хорсом (на що у “Слові...” є прямі натяки – те ж таки “*свѣтлое и трисвѣтлое сльнце*”, котре Ярославна іменує “*господином*”, а також власне ім’я *Хорса*, якому князь Всеслав Полоцький “вовком вдосвіта перебігав шлях”).

Таким чином, очевидно, що під таємничим образом “*дѣва*” у “Слові о полку Ігоревім” у метафоричній формі відтворено стяг князя Ігоря з зображенням на ньому “*дивом*” – святим сонячним ликом – сакральним символом епохи релігійного синкретизму.

1. Слово о плъку Игоревь, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. – К.: Дніпро, 1977. 80 с.
2. Братко-Кутинський О.А. Нашадки святої Трійці. – К.: Вид-во Міжнародного товариства “Білий птах”, 1992. – 88 с.
3. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.2. – К.: Либідь, 1993. – 264 с.
4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 424 с.
5. Історія Українського війська: У 2-х т. – Т.1. – К.: Варта, 1994. – 384 с.
6. Иванов В., Топоров В. Див // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – М.: СЭ, 1980. – С.376-377.
7. Иванов В., Топоров В. Дий // МНМ. Энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – М.: СЭ, 1980. – С.416.
8. Лихачев Д.С. Объяснительный перевод и комментарии к “Слову о полку Игореве” // Злато слово. Век XII. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С.396-445.
9. Рыбаков Б.А. События 1184-1185 гг., воспетые в “Слове” // Злато слово. Век XII. М. Молодая гвардия, 1986. – С.269-360.
10. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 784 с.
11. Токарев С.А. Боги // МНМ. Энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – С.177.
12. Топоров В.Н. Боги // Славянские древности. этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т.1. – М.: Международные отношения, 1995. – С.204-215.

Genyk V.

MILITARY SYMBOLICS IN “THE LAY OF IGOR’S HOSTLE”

The article deals with quite an interesting and yet not enough investigated theme. On the basis of detailed analysis of the text of “The Lay of Igor’s Hostle” and a number of other sources found by the author, the following questions are elucidated: existence of specific military symbols in the Russ army, the semantics of which goes back to pre-Christian time. It is found out that in “The Lay...” Igor’s military banner is described in a metaphorical way. The investigation concerns not only history but philosophy and religion as well. Perhaps, it will help to throw light on yet incomprehensible places in the text of “The Lay of Igor’s Hostle”.